

भारतातील बौद्धिक संपदा अधिकारांची भूमिका आणि आव्हाने

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

सहयोगी प्राध्यापक तथा राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

अंत्योदय विज्ञान संस्था व संशोधन केंद्र देवग्राम

सारांश:

भारतात नाविन्यपूर्ण संशोधन, कल्पकता आणि व्यावसायिक हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी बौद्धिक संपदा अधिकारांची (IPR) भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. हे अधिकार प्रामुख्याने पेटंट कायदा १९७०, ट्रेडमार्क कायदा १९९९, आणि कॉपीराइट कायदा १९५७ यांसारख्या वैधानिक चौकटीद्वारे नियंत्रित केले जातात. भारत जागतिक व्यापार संघटनेच्या (WTO) 'ट्रिप्स' (TRIPS) कराराचा सक्रिय सहभागी असल्याने, येथील कायदे आंतरराष्ट्रीय मानकांशी सुसंगत करण्यात आले आहेत, ज्यामुळे परकीय गुंतवणूक आकर्षित होण्यास आणि देशांतर्गत उद्योगांना जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा करण्यास मदत होत आहे. २०१६ चे राष्ट्रीय आयपीआर धोरण हे या क्षेत्रातील आधुनिकीकरणाचा मुख्य पाया असून, त्या अंतर्गत नोंदणी प्रक्रिया अधिक सुलभ, पारदर्शक आणि वेगवान करण्यासाठी 'फास्ट-ट्रॅक प्रोसेसिंग' व डिजिटल साधनांचा वापर सुरू करण्यात आला आहे. परंतु भारतीय आयपीआर प्रणालीसमोर कमकुवत अंमलबजावणी, पायरसी, बनावट वस्तूंचा सुळसुळाट आणि नोंदणी प्रक्रियेतील प्रशासकीय विलंबही मोठी आव्हाने आहेत. विशेषतः लघु उद्योगांमध्ये (MSMEs) जनजागृतीचा अभाव आणि कायदेशीर अंमलबजावणीतील त्रुटींमुळे संशोधकांना व्यावसायिक संधींचे नुकसान सोसावे लागते. या समस्यांवर मात करण्यासाठी विशेष आयपीआर न्यायालये स्थापन करणे, आर्टिफिशिअल इंटेलिजन्सचा वापर करणे आणि 'पारंपारिक ज्ञान डिजिटल लायब्ररी' (TKDL) द्वारे जैवविविधतेचे रक्षण करणे आवश्यक आहे.

प्रमुख शब्द (**Keywords**):बौद्धिक संपदा अधिकार (IPR), पेटेंट, ट्रेडमार्क, कॉपीराइट, भौगोलिक संकेत.

प्रस्तावना:

भारतात नाविन्यपूर्ण संशोधन, कल्पकता आणि व्यावसायिक हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी बौद्धिक संपदा अधिकारांची (IPR) भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. भारतात याचे नियंत्रण प्रामुख्यानेपेटेंट कायदा १९७० (ज्याची मुदत २० वर्षे आहे), ट्रेडमार्क कायदा १९९९ (१० वर्षांची मुदत, नूतनीकरणक्षम), आणिकॉपीराइट कायदा १९५७ (लेखकाच्या मृत्यूनंतर ६० वर्षांपर्यंत संरक्षण) यांद्वारे केले जाते. याशिवाय, औद्योगिक डिझाइन कायदा २००० आणि भौगोलिक संकेत (GI) कायदा १९९९ (१० वर्षांची मुदत) हे देखील भारतीय आयपीआर रचनेचे अविभाज्य भाग आहेत.जे दार्जिलिंग चहा किंवा कांजीवरम सिल्क यांसारख्या विशिष्ट उत्पादनांचे रक्षण करतात. आंतरराष्ट्रीय सुसंगतता आणि आर्थिक परिणामभारत जागतिक व्यापार संघटनेच्या (WTO) 'ट्रिप्स' (TRIPS) कराराचा सक्रिय सहभागी असून, याद्वारे भारतीय कायदे आंतरराष्ट्रीय मानकांशी सुसंगत केले गेले आहेत. या जागतिक सुसंगततेमुळे परकीय गुंतवणूक (FDI) आकर्षित होण्यास आणि देशांतर्गत उद्योगांना जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा करण्यास मदत होते. भारत 'विपो' (WIPO) सारख्या जागतिक संस्थांशी सहकार्य करून आपली अंमलबजावणी यंत्रणा अधिक मजबूत करत आहे.ज्यामुळे जागतिक नाविन्यपूर्ण निर्देशांक (Global Innovation Index) मध्ये भारताचे स्थान उंचावण्यास मदत होत आहे. भारत सरकारने नोंदणी प्रक्रिया अधिक सुलभ आणि पारदर्शक करण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत.२०१६ चे राष्ट्रीय आयपीआर धोरणहे या क्षेत्रातील आधुनिकिकरणाचा पाया असून, त्याअंतर्गत पेटेंट आणि ट्रेडमार्क अर्जांच्या छाननीसाठी 'फास्ट-ट्रॅक प्रोसेसिंग' (त्वरीत प्रक्रिया) सुरू करण्यात आली आहे, ज्याचा विशेष लाभ स्टार्टअप्स आणि लघु उद्योगांना (SMEs) मिळत आहे. शाळा आणि विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमात आयपीआरचा समावेश करून जनजागृती वाढवण्याचे प्रयत्न सुरू असून, याद्वारे भारताला एक 'ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था' म्हणून विकसित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

1. भारतीय संदर्भात बौद्धिक संपदा अधिकाराचा आढावा घेणे.
2. बौद्धिक संपदा अधिकाराचे महत्त्व जाणून घेणे.
3. भारतातील बौद्धिक संपदा अधिकाराच्या क्षेत्रातील आव्हाने विचारात घेणे.
4. भारतातील बौद्धिक संपदा अधिकाराच्या संभाव्य संर्धीवर भर देणे.
5. भारत सरकारचे प्रयत्न आणि भविष्यातील शिफारसी तपासणे.

संशोधन पद्धती (Methodology): हा अभ्यास प्रामुख्याने साहित्य सर्वेक्षण पद्धतीवर आधारित आहे. यामध्ये बौद्धिक संपदा अधिकार आणि भारत या विषयाशी संबंधित विविध डेटाबेसमधून निवडलेल्या लेखांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

४. बौद्धिक संपदा अधिकाराची महत्त्वाची चौकट : भारतातील बौद्धिक संपदा अधिकाराची चौकट विविध स्वरूपात विभागलेली आहे.

१. भारतातील पेटंट प्रणालीची कायदेशीर उत्क्रांती आणि TRIPS सुसंगतता:

भारतातील पेटंट प्रणालीची कायदेशीर उत्क्रांती आणि ट्रिप्स सुसंगतता भारतातील पेटंट संरक्षणाची कायदेशीर चौकट प्रामुख्याने पेटंट कायदा १९७०वर आधारित आहे, ज्यामध्ये वेळोवेळी बदल करण्यात आले आहेत. विशेषतः पेटंट (दुरुस्ती) कायदा २००५ हा भारताच्या बौद्धिक संपदा इतिहासामधील एक मैलाचा दगड ठरला, कारण या दुरुस्तीमुळे भारतीय कायदे जागतिक व्यापार संघटनेच्या (WTO) 'ट्रिप्स' (TRIPS) कराराशी पूर्णपणे सुसंगत झाले आहेत. या कायदानुसार, कोणतेही नवीन संशोधन जे नाविन्यपूर्ण आहे, ज्यामध्ये कल्पकता आहे आणि जे औद्योगिक उत्पादनासाठी सक्षम आहे, अशा उत्पादनांना आणि प्रक्रियांना अर्जाच्या तारखेपासून २० वर्षांसाठी संरक्षण दिले जाते. भारतीय पेटंट कार्यालय, जे पेटंट, डिझाइन आणि ट्रेडमार्कचे महानियंत्रक (CGPDTM) यांच्या अखत्यारीत येते, ते या सर्व अर्जांची छाननी आणि अंमलबजावणी करते.

२. पेटंट व्यवस्थेतील सरकारी पुढाकार आणि प्रक्रियात्मक सुधारणा:

सरकारी पुढाकार आणि प्रक्रियात्मक सुधारणापेटंट प्रणालीमध्ये कार्यक्षमता आणण्यासाठी आणि प्रशासकीय विलंब कमी करण्यासाठी भारत सरकारने२०१६ मध्ये 'राष्ट्रीय आयपीआर धोरण' जाहीर केले, ज्याचा मुख्य उद्देश 'क्रिएटिव्ह इंडिया, इनोव्हेटिव्ह इंडिया' हा आहे. या धोरणांतर्गत, पेटंट अर्जांच्या प्रक्रियेत गती आणण्यासाठी 'फास्ट-ट्रॅक' (**Expedited Examination**) प्रक्रिया सुरु करण्यात आली आहे, ज्याचा सर्वाधिक फायदा स्टार्टअप्स आणि लघु उद्योगांना (**SMEs**) होत आहे. या प्रक्रियेमुळे पेटंट मिळवण्यासाठी लागणारा अनेक वर्षांचा (**years**) कालावधी कमी करण्यात लक्षणीय यश मिळत आहे. याव्यतिरिक्त, प्रशासकीय स्तरावर आर्टिफिशिअल इंटेलिजन्स (**AI**) आणि मशीन लर्निंग सारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून अर्जांची छाननी अधिक अचूक आणि वेगवान केली जात आहे. सरकारने पेटंट कार्यालयांमध्ये कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढवून अर्जांचा मोठा बँकलॉग संपवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे, ज्यामुळे जागतिक नाविन्यपूर्ण निर्देशांकात भारताचे स्थान उंचावण्यास आणि परकीय गुंतवणूक (**FDI**) आकर्षित करण्यास मदत होत आहे.

३. सार्वजनिक आरोग्य आणि नाविन्यपूर्ण संशोधन यांतील समतोलालाची भारतीय भूमिका:

सार्वजनिक आरोग्य आणि कल्पकता यांचा समतोलभारताच्या पेटंट धोरणाचे सर्वात महत्त्वाचे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण पैलू म्हणजे सार्वजनिक आरोग्य आणि संशोधकांचे अधिकार यांच्यातील समतोल राखणे होय.पेटंट कायद्यातील कलम ३(d) हे औषधांमधील किरकोळ बदलांमधून होणाऱ्या पेटंटच्या 'एव्हरग्रीनिंग'लाप्रभावीपणे प्रतिबंध करते, ज्यामुळे केवळ खर्चा संशोधनांनाच पेटंट मिळते. सार्वजनिक आरोग्य आणीबाणीच्या काळात किंवा औषधांच्या वाढत्या किमतींच्या परिस्थितीत औषधांची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी सरकारकडे 'सक्तीचा परवाना' (**Compulsory Licensing**) देण्याचा अधिकार आहे. 'बेयर विरुद्ध नॅटको' (**Bayer v. Natco**) या ऐतिहासिक प्रकरणात भारताने सक्तीच्या परवान्याचा वापर करून परवडणारी औषधे उपलब्ध करून दिली होती. जरी प्रशासकीय विलंब आणि पायरसी ही आव्हाने

आजही कायम असली, तरी विशेष आयपीआर न्यायालये (IPR Specialized Courts) आणि 'पारंपारिक ज्ञान डिजिटल लायब्ररी' (TKDL) सारख्या उपक्रमांच्या माध्यमातून भारत आपल्या जैवविविधतेचे संरक्षण करत एक सक्षम 'ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था' बनण्याच्या दिशेने वेगाने वाटचाल करत आहे.

४.भारतातील ट्रेडमार्क संरक्षणाची कायदेशीर चौकट आणि नोंदणी प्रक्रिया:

ट्रेडमार्कची कायदेशीर चौकट आणि नोंदणी प्रक्रियाभारतात ट्रेडमार्क संरक्षणाची कायदेशीर चौकट प्रामुख्यानेट्रेडमार्क कायदा १९९९ (Trade Marks Act, 1999) द्वारे संचलित आहे. हा कायदा व्यावसायिक चिन्हे, शब्द, बोधचिन्हे (Logos), सेवा चिन्हे किंवा अशा कोणत्याही संयोजनाला कायदेशीर संरक्षण प्रदान करतो जे एका घटकाच्या वस्तू किंवा सेवांना दुसऱ्यापासून वेगळे ओळखण्यास मदत करतात [१५]. ट्रेडमार्कची नोंदणी सुरुवातीला१० वर्षांच्याकालावधीसाठी केली जाते, परंतु तिचे दर १० वर्षांच्या टप्प्याने अनिश्चित काळासाठी नूतनीकरण करता येते, जे व्यवसायांना त्यांच्या ब्रँडवर दीर्घकालीन मालकी हक्क प्रदान करते. ही संपूर्ण प्रक्रिया 'ट्रेडमार्क रजिस्ट्री' द्वारे राबवली जाते, जी पेटंट, डिझाइन आणि ट्रेडमार्कचे महानियंत्रक (CGPDTM) यांच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली कार्य करते. या कायदेशीर संरक्षणा मुळे उद्योजकांना त्यांच्या कल्पकतेचा आणि ब्रँडच्या प्रतिष्ठेचा आर्थिक लाभ मिळवण्याची संधी मिळते.

५. जागतिक मान्यता, प्रसिद्ध ट्रेडमार्क आणि ग्राहक संरक्षणातील भूमिका:

जागतिक मान्यता आणि ग्राहक संरक्षणातील भूमिकाभारतीय ट्रेडमार्क कायद्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'प्रसिद्ध ट्रेडमार्क' (Well-known Marks) संदर्भातील विशेष तरतुदी होत. यानुसार, जे ब्रँड्स सर्वसामान्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर ओळखले जातात, त्यांना भारतात औपचारिक नोंदणी नसली तरीही कायदेशीर संरक्षण दिले जाते, जे आंतरराष्ट्रीय ब्रँड्ससाठी अत्यंत फायदेशीर ठरते. भारत हा जागतिक व्यापार संघटनेच्या (WTO) 'ट्रिप्स' (TRIPS) कराराचा सदस्य असल्याने, येथील ट्रेडमार्क कायदे

आंतरराष्ट्रीय मानकांशी सुसंगत आहेत, ज्यामुळे जागतिक व्यापारात सुलभता येते. मजबूत ट्रेडमार्क प्रणाली बाजारपेठेत निकोप स्पर्धा टिकवून ठेवण्यास मदत करते आणि बनावट वस्तूंपासून ग्राहकांचे रक्षण करते.

६. डिजिटल युगातील ट्रेडमार्क सुधारणा, आव्हाने आणि सरकारी प्रयत्न:

आधुनिक सुधारणा, डिजिटल आव्हाने आणि सरकारी प्रयत्न डिजिटल युगातील आव्हाने लक्षात घेऊन भारत सरकारने २०१६ च्या राष्ट्रीय आयपीआर धोरणांतर्गत ट्रेडमार्क नोंदणी प्रक्रिया अधिक वेगवान आणि पारदर्शक करण्यासाठी अनेक पावले उचलली आहेत. सध्या ऑनलाइन प्रणालीद्वारे अर्जाची नोंदणी आणि छाननी केली जात असून, स्टार्टअप्स आणि लघु उद्योगांसाठी (SMEs) 'फास्ट-ट्रॅक प्रोसेसिंग' (त्वरीत प्रक्रिया) सुरू करण्यात आली आहे. प्रशासकीय विलंब आणि अर्जाचा मोठा बॅकलॉग (Backlog) कमी करण्यासाठी सरकार आता आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) आणि मशीन लर्निंग सारख्या प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करत आहे. मात्र, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवरील बनावट वस्तूंची विक्री, ऑनलाइन पायर्स आणि डोमेन नेम संदर्भातील वाद ही मोठी आव्हाने आजही कायम आहेत. यावर उपाय म्हणून, सरकारने विशेष आयपीआर न्यायालये स्थापन करणे, सीमा नियंत्रण (Customs) अधिक मजबूत करणे आणि व्यापक जनजागृती मोहिमा राबवण्यावर भर दिला आहे, ज्यामुळे भारताची 'ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था' अधिक सक्षम होईल.

७. भारतातील कॉपीराइट कायद्याची व्याप्ती आणि संरक्षण कालमर्यादा:

भारतातील कॉपीराइट कायद्याची व्याप्ती आणि कालमर्यादा भारतात साहित्य, संगीत आणि कलात्मक कामांचे संरक्षण प्रामुख्याने कॉपीराइट कायदा १९५७ आणि त्यातील २०१२ च्या महत्त्वपूर्ण दुरुस्तीद्वारे केले जाते. हा कायदा केवळ छापील साहित्यापुरता मर्यादित नसून तो नाट्य, संगीत, कलात्मक कृती, चित्रपट (Cinematograph films), ध्वनी मुद्रण (Sound recordings) आणि संगणक सॉफ्टवेअरला देखील कायदेशीर संरक्षण प्रदान करतो. या कायदांतर्गत संरक्षणाचा कालावधी अत्यंत व्यापक आहे; बहुतांश साहित्यिक आणि कलात्मक कामांसाठी हे संरक्षणलेखकाच्या हयातीनंतर ६० वर्षांपर्यंतलागू राहते. तथापि, चित्रपट, ध्वनी मुद्रण आणि छायाचित्रांच्या बाबतीत हा कालावधी त्यांच्या प्रकाशनानंतर ६०

वर्षासाठी निश्चित करण्यात आला आहे. वाणिज्य मंत्रालयांतर्गत येणारे 'कॉपीराइट ऑफिस' या अधिकारांची नोंदणी आणि अंमलबजावणीची जबाबदारी सांभाळते, ज्यामुळे निर्मात्यांना त्यांच्या कलाकृतीवर अनन्य मालकी हक्क मिळून त्याचा व्यावसायिक लाभ घेणे शक्य होते.

८. कॉपीराइट (दुरुस्ती) कायदा २०१२ आणि डिजिटल युगातील बदल:

२०१२ ची दुरुस्ती आणि डिजिटल युगातील सुधारणा डिजिटल अर्थव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली आव्हाने पेलण्यासाठी भारत सरकारने कॉपीराइट (दुरुस्ती) कायदा २०१२ अन्वये अनेक क्रांतिकारी बदल केले आहेत. या दुरुस्तीमध्ये डिजिटल सामग्रीचे संरक्षण करण्यासाठी आणि निर्मात्यांना, विशेषतः संगीतकार आणि गीतकारांना, त्यांच्या कामासाठी अनिवार्य रॉयल्टी मिळवून देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. याशिवाय, शिक्षण आणि संशोधनाच्या कामात व्यत्यय येऊ नये म्हणून 'फेअर यूज' च्या तरतुदींचा विस्तार करण्यात आला आहे. असे असले तरी, सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या युगात चित्रपट, संगीत आणि सॉफ्टवेअरची डिजिटल पायरसी ही एक मोठी समस्या बनली आहे.

९. राष्ट्रीय आयपीआर धोरण २०१६ अंतर्गत कॉपीराइट संरक्षण आणि भविष्यातील दिशा:

भारत सरकारने २०१६ मध्ये जाहीर केलेल्या राष्ट्रीय आयपीआर धोरणांतर्गत कॉपीराइट संरक्षणाची प्रक्रिया अधिक पारदर्शक आणि कार्यक्षम करण्यावर भर दिला आहे. हे धोरण केवळ नाविन्यपूर्णतेला प्रोत्साहन देत नाही, तर शाळा आणि विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमात आयपीआरचा समावेश करून समाजात जनजागृती करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. सध्या भारतातील स्टार्टअप इकोसिस्टममध्ये तंत्रज्ञान आणि बायोटेक क्षेत्रातील कंपन्या आपले व्यावसायिक हित सुरक्षित करण्यासाठी कॉपीराइट आणि पेटंटचा मोठ्या प्रमाणावर आधार घेत आहेत. जर भारताने आपल्या अंमलबजावणी यंत्रणेतील त्रुटी दूर केल्या आणि विशेष आयपीआर न्यायालये सक्षम केली, तर देश जागतिक स्तरावर एक प्रबळ 'ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था' (Knowledge-based economy) म्हणून नावारूपास येईल.

१०. भौगोलिक संकेत (GI) संरक्षण आणि प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम;

भौगोलिक संकेत आणि प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणामभौगोलिक संकेत कायदा १९९९अंतर्गत अशा उत्पादनांना संरक्षण दिले जाते ज्यांची गुणवत्ता किंवा प्रतिष्ठा ही त्यांच्या विशिष्ट भौगोलिक उत्पत्तीवर अवलंबून असते. याचे प्रमुख उदाहरण म्हणजेदार्जिलिंग चहा, कांजीवरम सिल्क, बासमती तांदूळ आणि पश्मीना शॉल्सही उत्पादने होत. या उत्पादनांची नोंदणी सुरुवातीला १० वर्षांसाठी केली जाते आणि ती पुन्हा नूतनीकरणक्षम असते. जीआय नोंदणीमुळे स्थानिक उत्पादकांना आणि कारागिरांना त्यांच्या अद्वितीय उत्पादनांसाठी जागतिक बाजारपेठेत अधिक चांगली किंमत मिळवण्यास मदत होते, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळते.

११. औद्योगिक डिझाइन आणि वनस्पती वाण संरक्षणाची भारतीय चौकट:

औद्योगिक डिझाइन आणि वनस्पती वाण संरक्षणभारतातील आयपीआर चौकटीत औद्योगिक डिझाइन कायदा २०००हा उत्पादनांच्या बाह्य स्वरूपाचे किंवा सौंदर्याचे (**Aesthetic designs**) रक्षण करण्यासाठी महत्त्वाचा आहे. कापड, ग्राहक उत्पादने आणि ऑटोमोबाईल यांसारख्या उद्योगांमधील नाविन्यपूर्ण आकारांना या कायद्यांतर्गत १० वर्षांचे संरक्षण मिळते, जे नंतर ५ वर्षांनी वाढवता येते. याव्यतिरिक्त, वनस्पती वाण आणि शेतकरी अधिकार कायदा २००१हा वनस्पती पैदासकारांना नवीन वाणांवर हक्क प्रदान करतानाच शेतकऱ्यांच्या हक्कांचाही समतुल्य विचार करतो. या कायदानुसार नवीन वाणांना १५ ते १८ वर्षांचे संरक्षण मिळते. विशेष म्हणजे, हा कायदा शेतकऱ्यांना त्यांच्या पारंपारिक बियाण्यांचे जतन, वापर आणि विक्री करण्याचे स्वातंत्र्य देतो, जे अन्न सुरक्षा आणि कृषी क्षेत्रातील नाविन्यपूर्णतेसाठी आवश्यक आहे.

१२. जैविक विविधता, पारंपारिक ज्ञान आणि बायो-पायरसीविरोधी उपाययोजना:

जैविक विविधता आणि पारंपारिक ज्ञानाचे बायो-पायरसीपासून रक्षणभारताच्या समृद्ध नैसर्गिक संसाधनांचे आणि पारंपारिक ज्ञानाचे संरक्षण करण्यासाठी जैविक विविधता कायदा २००२ अत्यंत प्रभावी आहे. या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी 'नॅशनल बायोडायव्हर्सिटी अथॉरिटी' (**NBA**) कार्य करते, जी परकीय

संस्थांकडून जैविक संसाधनांच्या बेकायदेशीर शोषणाला (Bio-piracy) प्रतिबंध करते. परदेशात भारतीय ज्ञानाचे चुकीच्या पद्धतीने पेटंट घेतले जाऊ नये, यासाठी सरकारने 'पारंपारिक ज्ञान डिजिटल लायब्ररी' (TKDL) विकसित केली आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजेहळद आणि कडुलिंब) यांच्या औषधी वापरावर परदेशी कंपन्यांनी घेतलेल्या पेटंटला भारताने यशस्वीरित्या दिलेले आव्हान होय. भारत आता आंतरराष्ट्रीय स्तरावर द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय करार करून आपल्या पारंपारिक ज्ञानाला जागतिक स्तरावर सन्मान आणि सुरक्षा मिळवून देण्याचा प्रयत्न करत आहे.

१३. राष्ट्रीय आयपीआर धोरण २०१६ : उद्दिष्टे आणि प्रशासकीय सुधारणा:

राष्ट्रीय आयपीआर धोरण २०१६ आणि प्रशासकीय सुधारणाभारत सरकारने २०१६ मध्ये 'राष्ट्रीय आयपीआर धोरण' जाहीर केले, ज्याची मुख्य संकल्पना 'क्रिएटिव्ह इंडिया, इनोव्हेटिव्ह इंडिया' ही आहे. या धोरणाचा प्राथमिक उद्देश भारताच्या आयपीआर प्रणालीला अधिक आधुनिक, कार्यक्षम आणि वापरकर्ता-अनुकूल बनवणे हा आहे. या धोरणांतर्गत, पेटंट आणि ट्रेडमार्क अर्जांची नोंदणी प्रक्रिया जलद करण्यासाठी 'फास्ट-ट्रॅक' (Expedited Processing) प्रक्रिया सुरू करण्यात आली आहे, ज्याचा मोठा फायदा विशेषतः स्टार्टअप्स आणि लघु उद्योगांना (SMEs) मिळत आहे.

१४. आयपीआर विषयक शैक्षणिक जनजागृती आणि पारंपारिक ज्ञानाचे संरक्षण:

शैक्षणिक जनजागृती आणि पारंपारिक ज्ञानाचे संरक्षणबौद्धिक संपदा अधिकारांबद्दल समाजात व्यापक जाणीव निर्माण करण्यासाठी सरकारनेजनजागृती मोहिमाआणि शैक्षणिक सुधारणांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे. यामध्ये शाळा आणि विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमात आयपीआर विषयाचा समावेश करणे, तसेच उद्योजकांसाठी व्यावसायिक प्रशिक्षणाचे आयोजन करणे यांसारख्या उपक्रमांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, भारताच्या समृद्ध पारंपारिक ज्ञानाचे आणि जैविक विविधतेचे बायो-पायरसीपासून संरक्षण करण्यासाठी सरकारने 'पारंपारिक ज्ञान डिजिटल लायब्ररी' (TKDL) विकसित केली आहे. या माध्यमातून हळद आणि

कडुलिंब यांसारख्या भारतीय औषधी ज्ञानावर परकीय संस्थांकडून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर केल्या जाणाऱ्या चुकीच्या पेटंट दाव्यांना प्रभावीपणे आळा घालणे शक्य झाले आहे.

बौद्धिक संपदा अधिकारापुढील आव्हाने:भारताला IPR च्या अंमलबजावणीमध्ये अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो:

१. कमकुवत अंमलबजावणी (Weak Enforcement):

कायदेशीर अंमलबजावणीतील त्रुटी:भारताकडे जरी सर्वसमावेशक IPR कायदे असले, तरी त्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी ही एक मोठी समस्या आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांकडे असलेली अपुरी संसाधने आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव.

२. पायरसी आणि बनावट वस्तूंचा सुळसुळाट:मनोरंजन आणि सॉफ्टवेअर उद्योगात पायरसीचे प्रमाण अत्यंत उच्च स्तरावर आहे, ज्यामुळे मूळ निर्मात्यांचे मोठे आर्थिक नुकसान होत आहे. बाजारपेठेत उपलब्ध असलेल्या बनावट (Counterfeit) वस्तू केवळ व्यवसायांनाच नाही, तर ग्राहकांच्या सुरक्षेलाही धोका निर्माण करतात.

३. नोंदणीतील विलंब आणि अर्जाचा डोंगर

प्रशासकीय अपुरेपणा:भारतीय पेटंट आणि ट्रेडमार्क कार्यालयांमध्ये अर्जांची संख्या प्रचंड असून त्या तुलनेत कर्मचाऱ्यांची संख्या अपुरी आहे. या 'अंडर-रिसोर्स' स्थितीमुळे अर्जांची छाननी आणि मंजूरी मिळण्यासाठी अनेक वर्षे लागतात. हा विलंब केवळ संशोधकांना निराश करत नाही, तर त्यांच्या व्यवसायावरही विपरित परिणाम करतो.

४. व्यावसायिक संधींचे नुकसान:पेटंट मिळवण्यास होणाऱ्या उशिरामुळे संशोधक आपल्या कल्पनेचे वेळेत व्यापारीकरण करू शकत नाहीत, ज्यामुळे त्यांना बाजारपेठेत मिळणारा स्पर्धात्मक फायदा गमवावा लागतो. प्रशासकीय अकार्यक्षमता आणि तपासणीचा संथ वेग यामुळे नवीन उपक्रम सुरू करणाऱ्या स्टार्टअप्सना मोठ्या संकटांना सामोरे जावे लागते.

५. जनजागृतीचा अभाव (Lack of Awareness)

लघु उद्योगांची अज्ञानता:भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांमध्ये (MSMEs) बौद्धिक संपदा अधिकारांच्या फायद्यांबाबत मोठा ज्ञानाचा अभाव (Knowledge gap) आहे. अनेक उद्योजकांना हेच माहित नसते की त्यांच्या उत्पादनांचे किंवा प्रक्रियांचे संरक्षण कसे करावे, ज्यामुळे त्यांच्या कल्पकतेचा फायदा इतर लोक अनधिकृतपणे घेतात.

६. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अडथळे: भारतात अजूनही एक मजबूत 'आयपी संस्कृती' विकसित झालेली नाही. शैक्षणिक आणि व्यावसायिक स्तरावर IPR विषयाकडे दुर्लक्ष केले जाते, ज्यामुळे नवीन पिढीतील संशोधकांना आपल्या हक्कांबद्दल पुरेशी माहिती नसते. यामुळे आयपी प्रणालीचा म्हणावा तसा वापर देशात होताना दिसत नाही.

७.सरकारी प्रयत्नांची व्याप्ती:सरकारने जरी २०१६ च्या धोरणाद्वारे जनजागृतीवर भर दिला असला तरी, ग्रामीण भागातील कारागीर आणि छोट्या व्यावसायिकांपर्यंत ही माहिती पोहोचवण्यात मर्यादा येत आहेत. शालेय अभ्यासक्रमात आयपीआरचा समावेश करणे हा दीर्घकालीन उपाय असला तरी सध्याच्या व्यावसायिक पिढीला प्रशिक्षित करण्यासाठी व्यापक मोहिमांची गरज आहे.

८. औषध क्षेत्रातील पेटंट मानके (Pharmaceutical Patent Standards)

कलम ३(d) आणि 'एव्हरग्रीनिंग' ला विरोध:भारतीय पेटंट कायद्यातीलकलम ३(d) हे अत्यंत कडक आहे, जे औषधांच्या रेणूंमधील किरकोळ बदलांना पेटंट देण्यास मज्जाव करते. या तरतुदीचा मुख्य उद्देश औषध कंपन्यांकडून केले जाणारे 'एव्हरग्रीनिंग' (पेटंटची मुदत संपल्यावर थोडे बदल करून पुन्हा पेटंट मिळवणे) रोखणे हा आहे. यामुळे केवळ खर्चा आणि प्रभावी संशोधनालाच भारतात संरक्षण मिळते.

९. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी संघर्ष:या कडक मानकांमुळे बहुराष्ट्रीय औषध कंपन्या आणि भारत सरकार यांच्यात अनेकदा कायदेशीर वाद निर्माण होतात. जागतिक कंपन्यांचा असा दावा आहे की ही मानके संशोधनाला

प्रोत्साहन देण्याऐवजी अडथळे निर्माण करतात, ज्यामुळे भारतात परकीय गुंतवणूक करण्याबाबत ते साशंक असतात.

१०. सार्वजनिक आरोग्य आणि पेटंटचा समतोल:

भारतासाठी औषधांच्या किमती आवाक्यात ठेवणे हे एक मोठे आव्हान आहे. औषध क्षेत्रातील कडक पेटंट कायदे आणि 'सक्तीचा परवाना' (**Compulsory Licensing**) यांसारख्या तरतुदी सामान्य जनतेला स्वस्त औषधे मिळवून देण्यासाठी आवश्यक आहेत, परंतु यामुळे जागतिक स्तरावर भारताच्या आयपी प्रणालीबद्दल नकारात्मक प्रतिमा तयार होण्याची भीती असते.

११. सायबर गुन्हे आणि डेटा संरक्षण:वाढत्या डिजिटायझेशनमुळे सायबर गुन्हांचे प्रमाण वाढले आहे, जिथे कंपन्यांची बौद्धिक संपदा आणि संवेदनशील डेटा चोरीला जाण्याची भीती असते. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर ट्रेडमार्कचा गैरवापर आणि बनावट उत्पादनांची विक्री रोखण्यासाठी अजूनही अधिक प्रभावी कायद्यांची आणि तांत्रिक उपायांची गरज आहे.

१२. ई-कॉमर्स आणि डोमेन वाद:ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मवर उत्पादनांच्या अस्सलपणाची खात्री करणे कठीण झाले आहे. तसेच, 'डोमेन नेम' संदर्भातील वाद आणि इंटरनेटवर ब्रँडची प्रतिमा जपणे हे उद्योगांसाठी डोकेदुखी ठरत आहे. डिजिटल युगातील या नवीन आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी भारताला आपल्या सायबर कायद्यांमध्ये आणि **IPR** अंमलबजावणीमध्ये तातडीने सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

७. निष्कर्ष (**Conclusion**)

भारताकडे कच्चा माल, स्वस्त मजूर आणि कुशल मनुष्यबळ यांसारखी नैसर्गिक आणि मानवी संसाधने मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत, जी देशाला जागतिक व्यापारात एक प्रबळ शक्ती बनवण्यासाठी अत्यंत पोषक आहेत. मात्र, या संसाधनांचा पूर्ण क्षमतेने वापर करून जागतिक अर्थव्यवस्थेत यशस्वीपणे स्पर्धा करण्यासाठी भारताला आपल्या बौद्धिक संपदा (**IPR**) कायद्यांमध्ये काळाशी सुसंगत बदल करून त्यांची अंमलबजावणी यंत्रणा अधिक सक्षम, वेगवान आणि पारदर्शक करणे अनिवार्य आहे.

संदर्भ:

१. Bhagat, R. (2021). Judicial interpretation of IP laws in India: Landmark cases and their implications. *Law and Society Journal of India*.
२. Bhatia, A. (2022). Geographical indications in India: A regional perspective. *Journal of Intellectual Property Rights*.
३. Chaudhary, A., & Bansal, K. (2021). Intellectual property rights in India: Challenges and opportunities. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*.
४. Das, A. (2020). Software patenting in India: An analysis of patent office trends. *Indian Journal of Technology Law*.
५. Desai, N. (2022). Trademark disputes in India: A growing challenge in the digital space. *Journal of Business Law and Ethics*.
६. Government of India. (2021). *National IPR Policy 2016: Annual Report 2020-2021*. Ministry of Commerce and Industry, Department for Promotion of Industry and Internal Trade (DPIIT).